

१०) नवरसांचा परिचय

ह. भ. प. श्री. भागवत नारायण साळुंके

आपल्या शरीरातील ज्ञानेंद्रियांपैकी एक म्हणजे रसना अर्थात जीभ. रस हा रसनेन्द्रियाचा म्हणजे जिभेचा विषय. आपण जे पदार्थ खातो त्याचा जिभेशी संयोग झाला की, त्याची चव आपल्याला जाणवते. चव म्हणजेच रस. कटू, आम्ल (आंबट), खारट, गोड, तिखट व तुरट इ. हे खाण्यातील रस आहेत. त्यांना आहारातील 'षड्रस' म्हटले जाते.

खाण्याप्रमाणेच बोलतानाही जिभेची भूमिका महत्त्वाची असते. विशिष्ट वर्णांच्या उच्चारासाठी जिभेची हालचाल विशिष्टपणे नैसर्गिकरीत्या होत असते. खाण्यात जसे रस असतात तसेच बोलण्यातही रस असतात. रसयुक्त बोलणे म्हणजे काव्य.

साहित्यामध्ये 'रस' ही संकल्पना सर्वप्रथम भरतमुनी यांनी 'नाट्यशास्त्र' या ग्रंथामध्ये मांडली. त्यांनी शृंगार, हास्य, करुण, रौद्र, वीर, भयानक, बीभत्स व अद्भुत हे आठ रस सांगितले.

पुढे अभिनव गुप्त यांनी 'शांत' हा नववा रस यामध्ये समाविष्ट केला. यानुसार काव्यात हे नऊ रस येतात. श्री ज्ञानेश्वर महाराजही नऊ रसांची योजना ज्ञानेश्वरीत करतात.

१) शृंगार : सर्व रसांमध्ये हा रस प्रधान मानला आहे. स्त्री-पुरुषांना एकमेकांविषयी वाटणारे प्रेम ही या रसाची प्रमुख भावना असते.

२) हास्य रस : 'हसू येणे' ही यातील प्रमुख भावना असते. एखाद्या विषयाचे व्याख्यान करताना विनोद निर्मिती करून हास्य

प्रकटणे म्हणजे हास्य रसाचा आविष्कार होय.

३) **करुण रस** : अत्यंत आवडत्या, जिव्हाळ्याच्या माणसाचा मृत्यू अथवा वियोग किंवा दुर्धर आजाराने ग्रस्त परिस्थितीच्या वर्णनाने निर्माण होणारी भावना ही या रसाची प्रमुख भावना होय.

४) **रौद्र रस** : 'क्रोध' हा या रसाचा स्थायीभाव आहे. शत्रूने केलेल्या अपकारांच्या कृत्यांनी जी भावना उत्पन्न होते ती या रसाची प्रधान भावना होय. केस ताठ होणे, भुवया वक्र होणे, ओठ चावणे, चेहरा लालबुंद होणे हे परिणाम शरीरावर होतात, असे वर्णन या रसात येते.

५) **वीर रस** : 'उत्साह' हा या रसाचा स्थायीभाव होय. शत्रूच्या आक्रमणाला जोरदार प्रत्युत्तर देताना संचारलेल्या वीरश्रीचे वर्णन यामध्ये येते.

६) **भयानक रस**: भीतिदायक दृश्य पाहिल्यावर बोंबडी वळणे, छातीचे ठोके वाढणे अथवा एकूणच त्रेधातिरपीट उडणे असे वर्णन या रसात येते.

७) **बीभत्स रस** : किळसवाणे दृश्य वर्णन हे या रसाने घडते. दुर्गंधी, किडे पडलेले आहेत वगैरे दृश्य जेव्हा कथन करावयाचे असते तेव्हा या रसाची योजना केली जाते.

८) **अद्भुत रस** : आश्चर्यकारक दृश्याचे वर्णन करण्यासाठी या रसाची योजना असते.

९) **शांत रस** : 'तत्त्वज्ञान' हा या रसाचा स्थायीभाव आहे.

बाकी साहित्यिकांनी शृंगार रस प्रमुख मानला असला तरी श्री ज्ञानेश्वर महाराज मात्र शांत रसाला महत्त्व देतात. शृंगाराच्या माथ्यावर म्हणजे डोक्यावर पाय ठेवून जगाला दिसेल असा शांत रस मला निर्माण करायचा आहे ही माउलींची प्रतिज्ञा होती. आणि ज्ञानेश्वरीची

रचना करून ही प्रतिज्ञा त्यांनी पूर्ण केली आहे. नऊही रसांना ज्ञानेश्वरीत जागोजागी स्थान दिले आहे, तथापि शांत रसाची योजना सर्वाधिक केलेली आहे.

शांत रसाची इतर सर्व रसांशी तुलना करून संतांचे श्रेष्ठत्व सांगताना ज्ञानदेव म्हणतात, ज्याच्या चांगलेपणावरून इतर आठही रस ओवाळून टाकावेत तो शांत रस जगातील सज्जनांच्या बुद्धीचे विश्रांती स्थान आहे.

**जयाचिया बरवेपणी। कीजे आठ रसांची ओवाळणी।
जो सज्जनांचिये आयणी। विसावा जगी।।**

